

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова,
І. О. Пилипенко, В. В. Яворська**

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ГЕОГРАФІЇ:
ЛАНДШАФТНА ОБОЛОНКА ЗЕМЛІ.
ДОВКІЛЛЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-10348 від 10.10.2017 р.)

Херсон
2018

УДК 911.52(07)
М 54

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
Лист № 1/11-10348 від 10.10.2017 р.
Рекомендовано до друку Вченою радою
Херсонського державного університету
Протокол № 9 від 26.02.2018 р.
Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 6 від 22.11.2017 р.*

Авторський колектив:

Олександр Григорович ТОПЧІСВ
Дар'я Сергіївна МАЛЬЧИКОВА
Ігор Олегович ПИЛИПЕНКО
Вікторія Володимирівна ЯВОРСЬКА

Рецензенти:

Л. Г. Руденко, доктор географічних наук, професор, директор Інституту географії Національної академії наук України, академік Національної академії наук України

Я. Б. Олійник, доктор економічних наук, професор, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Національної академії педагогічних наук України

І. Г. Черваньов, доктор технічних наук, професор, професор кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Топчієв О. Г.

М 54 **Методологічні основи географії: Ландшафтна оболонка Землі. Довкілля :** навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, І. О. Пилипенко, В. В. Яворська. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 348 с.

ISBN 978-966-916-515-2

Автори розглядають ландшафтну оболонку Землі як єдиний і цілісний об'єкт географічної науки, а довкілля як її прикладний і конструктивний інваріант. Обговорюється сучасна трансформація предметної області географії, за якої земну оболонку представляють як цілісну соціо-природну геосферу. Такий підхід протистоїть поширеним у вітчизняній географічній науці трактуванням географічної оболонки як суто природного об'єкту та традиційному поділові земної оболонки за її компонентами на дві частини – природно – географічну та суспільно – географічну з вкрай обмеженим переліком наукових напрямів і учбових дисциплін, що вивчають оболонку Землі як системну соціо-природну цілісність.

Пропонований курс має пошуковий і постановочний характер і потребує послідовного його розроблення та введення у програми та учбові плани підготовки університетських географів.

УДК 911.52(07)

ISBN 978-966-916-515-2

© О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова,
І. О. Пилипенко, В. В. Яворська, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Вступ: ВИХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПОСТУЛАТИ	12
1. Земна оболонка – єдиний і цілісний об’єкт географічної науки	12
2. Географічна оболонка. Ландшафтна оболонка	16
3. Географічне середовище. Навколишнє природне середовище. Довкілля	21
4. Проблеми формування єдиного теоретичного ядра географічної науки	25
Розділ I.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ЛАНДШАФТНОЇ ОБОЛОНКИ ЗЕМЛІ	33
I. Ландшафтна оболонка Землі	33
I.1. Становлення поняття «ландшафтна оболонка Землі»	33
I.2. Склад, межі і структура ландшафтної оболонки	38
I.3. Розвиток ландшафтної оболонки Землі: хронологія геосфер	43
II. Предметна область географії	49
II.1. Розвиток предметних представлень географічної науки	49
II.2. Сучасне визначення предметної області географії	51
II.3. Географічний метод. Географічні процеси та відношення	60
III. Базові поняття і концепції ландшафтної оболонки Землі	67
III.1. Напрямки географічного дослідження земної оболонки	67
III.2. Географічні концепції взаємодії суспільства і природи	73
III.3. Концепція довкілля	77
III.4. Проблеми формування теорії ландшафтної оболонки Землі	89
III.5. Іntenціональна парадигма	94

III.6. Конценція сталого (збалансованого) розвитку	98
III.7. Геоінформаційна парадигма	102
III.8. Структурна перебудова світового господарства. Нова наукова картина світу	108
Розділ II.	
ЛАНДШАФТНА БУДОВА ЗЕМНОЇ ОБОЛОНКИ	114
IV. Ландшафтна організація земної поверхні	114
IV.1. Зародження ландшафтознавства. Концепція природних територіальних комплексів	114
IV.2. Антропогенне ландшафтознавство.	124
IV.3. Ландшафтні засади розселення населення та функціонально-планувальної організації міст.	134
IV.4. Концепція геоекологічних систем	140
IV.5. Концепція культурного ландшафту.	146
Розділ III.	
ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ. ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ	150
V. Природне середовище життєдіяльності суспільства	150
V.1. Природне середовище: зміст і функції поняття	150
V.2. Природокористування	155
V.3. Систематика природокористування	164
V.4. Проблеми географічного вивчення природокористування	170
VI. Природоохоронна діяльність	178
VI.1. Природно-заповідний фонд України	178
VI.2. Географічні дослідження для формування екологічних мереж	180
VI.3. Територіальна організація і екологічна безпека суспільства	196
VI.4. Принципи еколого-економічної політики	205
VII. Географічне ресурсознавство	211
VII.1. Напрями географічних досліджень природних ресурсів	211
VII.2. Проблеми класифікації природних ресурсів	215
VII.3. Концепція каркасів антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище	225
VII.4. Нормативно-правова база природокористування в Україні	233
VIII. Територія	241
VIII.1. Територія як унікальний та безальтернативний геопросторовий ресурс	241

VIII.2. Понятійно-концептуальна система «земна поверхня-територія-земля»	245
VIII.3. Оцінка ємності території	253
VIII.4. Планування землекористування	255
VIII.5. Територія – фундаментальна і базова категорія географії	258
Розділ IV.	
ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА.	
ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ	262
IX. Концепція територіальної організації суспільства	262
IX.1. Геопросторова організація життєдіяльності суспільства – географічний закон	262
IX.2. Територіальна організація суспільства-базова концепція географічної науки	266
IX.3. Системно-структурна формалізація територіальної організації суспільства	271
IX.4. Генеральна схема планування території України – реалізація концепції територіальної організації суспільства	275
X. Геопланування	283
X.1. Європейський досвід регіонального (просторового) планування	283
X.2. Планування територій як предмет географічних досліджень	285
X.3. Геопланування – сучасний напрям географічної науки	291
X.4. Методичні засади геопланування	296
X.5. Сучасні вимоги і обмеження до планування територій	302
XI. Сільська місцевість: природокористування та планування територій	306
XI.1. Сільська місцевість як об’єкт географічних досліджень	306
XI.2. Природокористування у сільській місцевості	311
XI.3. Сільськогосподарські типи земель – об’єкт кадастрової оцінки земель	317
XI.4. Особливості планування сільської місцевості	319
XII. Рекреаційна діяльність: особливості природокористування та планування територій	324
XII.1. Базові поняття рекреаційної діяльності	324
XII.2. Рекреаційно-туристична сфера господарства	331
XII.3. Планування рекреаційних зон	342
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	345

ПЕРЕДМОВА

У всі часи географи вивчали, описували і картографували поверхню Землі. З розвитком предметних представлень географії змінювались її назви – земна поверхня, земна оболонка, географічне середовище, географічна оболонка, ландшафтна оболонка, геосфера, довкілля, але вона залишалась і залишається загальним об'єктом географічних досліджень. Як і всі інші науки, географія розпочиналась як унітарна, недиференційована область знань, і надалі прискорено ускладнювалась і ділилась на галузеві напрямки і численні географічні дисципліни. Внаслідок такої тенденції вивчення земної оболонки предметно розширювалось і поглиблювалось за рахунок все нових галузевих географічних дисциплін. Разом з тим спостерігалось помітне послаблення і відставання дослідження земної оболонки як цілісного географічного об'єкту. Галузеві напрямки географічних досліджень, починаючи з кінця ХІХ ст., мали незаперечну перевагу і у теоретичних, і особливо у прикладних розробках. Приходить час згадати вихідну предметну цілісність географічної науки, її методологічний монізм, і істотно посилити теоретичну і прикладну розробку земної оболонки як єдиної геосфери, як цілісної соціо-природної системи. І такий підхід визначає цільову настанову даного навчального посібника.

Підкреслимо пошуковий і певною мірою постановочний характер даного посібника, який, на думку авторів, позначає новий предметний напрям у географічній освіті. У сучасних програмах підготовки географів практично відсутні дисципліни, що розглядають ландшафтну оболонку Землі в цілому як соціо-природну систему. Окремі курси зачіпають цю проблему, як правило, з позицій чи то фізичної, чи то суспільної географії, але інтегрованого предметного напрямку ще нема.

Автори усвідомлюють труднощі розроблення нового предметного напрямку географічної науки та підготовки відповідних посібників. Головна проблема – збалансоване й ефективне представлення цього напрямку щодо подальшого викладання та освоєння галузево-компонентних розробок, з одного боку, методів і прийомів їх поєднаного й комплексного аналізу – з другого. Складових компонентних характеристик у сучасній вітчизняній географії, як правило, доволі, а напрямки їх поєднаного і співставного аналізу зазвичай потребують постановки, обґрунтування та розроблення. Практика викладання за даним посібником покаже його кращі положення та складові, а також можливі недоліки. До того ж постановка нового предметного курсу лекцій обов'язково буде формувати свій перелік учбових посібників та методичних розробок, на що ми й сподіваємось.

Перелік напрямів досліджень ландшафтної оболонки Землі, представлений у даному посібнику, має вибірковий характер. Пріоритетними були напрями і програми комплексних географічних досліджень, в яких земна оболонка розглядається як цілісна соціо-природна система, які орієнтовані на співставний і поєднаний аналіз головних компонентів ландшафтної оболонки – природного середовища, населення та господарства. Перевага надавалась тим проблемам і темам, що вже мають розроблені теоретико-методологічні засади і методичні схеми досліджень. Розглянуті також і окремі постановочні напрями географічних досліджень ландшафтної оболонки Землі як цілісного об'єкту. Автори розглядають цей посібник не як «довідник», що представляє всі напрями досліджень земної оболонки, а як теоретико-методологічну і методичну розробку таких напрямів за окремими найбільш актуальними та змістовними запитамі нашого суспільства.

У посібнику розглянуті наукові напрями географічних досліджень і наведені приклади проблем, безпосередньо пов'язаних з цілісним представленням земної оболонки, що спираються на комплексні методологічні принципи та методичні підходи. Коротко представимо структуру і цільові настанови даної роботи.

У вступному підрозділі обговорені вихідні положення та постулати наукового напрямку географічних досліджень, що розглядає ландшафтну оболонку Землі як цілісну соціо-природну геосферу. Показаний розвиток та зміни базових понять географічної науки співвідносно з розвитком і трансформацією предметної області географії. Показана необхідність інтегрованого і комплексного вивчення оболонки Землі як ландшафтною оболонки та довкілля.

У першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження ландшафтною оболонки Землі як цілісного соціо-природного об'єкту географічної науки. Показано геохронологічний розвиток земної оболонки від її абіотичного стану (нежива природа) до біосферного і далі до антропогенного, соціального і техногенного. Розроблено сучасне представлення предметної області географії, обговорені базові поняття і концепції географічної науки у контексті формування загальної теорії ландшафтною оболонки Землі. Цільова настанова даного розділу – необхідність посилення цілісного розгляду земної оболонки, розроблення теорії та методології дослідження ландшафтною оболонки Землі як єдиної соціо-природної системи.

Головним методологічним напрямком, що визначає предметну область географії, є ландшафтознавство. Сучасна географічна наука вивчає територіальні поєднання компонентів земної оболонки-природних, соціальних, економічних, які називають територіальними комплексами (геокомплексами), а за системним підходом – територіальними системами (геосистемами). З ХІХ ст. географи позначають такі поєднання як ландшафти. Це поняття певний час використовувалося переважно для природних територіальних комплексів, а останнім часом поширилося на всю предметну область географічної науки. Головним напрямком стає антропогенне ландшафтознавство, яке розглядає територіальні географічні комплекси, що поєднують природні, соціальні та економічні компоненти земної оболонки.

Цільовою настановою другого розділу посібника є обґрунтування ландшафтознавства як інтегрованого напрямку географічних досліджень земної оболонки, що представляє її як цілісну соціо-природну

систему. Представлені головні напрями сучасного вітчизняного ландшафтознавства, серед яких концепція природних територіальних комплексів, антропогенне ландшафтознавство, ландшафтні основи розселення населення та планувальної організації міст, концепції геоекологічних систем та культурних ландшафтів.

Вивчення природного середовища життєдіяльності суспільства, його довкілля, природних ресурсів, природокористування у наш час мають статус міждисциплінарних, загальнонаукових напрямів. У третьому розділі показана інтегруюча роль таких підходів для географічної науки. У розробленні проблеми використання та збереження природного середовища, природокористування, географічного ресурсознавства, у розумінні території як унікального та безальтернативного географічного ресурсу позначені головні напрями комплексних досліджень ландшафтної оболонки Землі. У науковому обґрунтуванні зазначених напрямів традиційно співпрацюють географи-галузевики. Приходить час їх предметного об'єднання у відповідні напрями, що розглядають цілісну ландшафтну оболонку Землі, і розроблення відповідних дисциплін і курсів для підготовки географів. Окремим розділом представлена природоохоронна діяльність, яка у предметній області сучасної географії посідає чільне місце, зумовлене зростаючими запитами суспільства на охорону середовища своєї життєдіяльності.

Актуальною і складною лишається проблема обліку і оцінки природних ресурсів, що розглянута у третьому розділі. Численні їх класифікації не узгоджені між собою. Окремі види ресурсів лишаються поза розглядом. Серед них і традиційні ресурси (територія) і нові різновиди ресурсів (ресурси ландшафтні, біосферні). Активний розвиток туризму по-новому ставить проблему рекреаційних ресурсів, які за сучасними підходами об'єднують як ресурсні складові природні, культурно-історичні, інфраструктурні об'єкти і явища. До них останнім часом додають і загальні соціально-економічні характеристики, такі як рівень розвитку сфери послуг, якість життя населення та його менталітет. З'явилося нове поняття – *дестинація*, яке інтегровано представляє рекреаційний потенціал території і потребує відповідної розробки.

У четвертому розділі посібника розглянуті концепції і проблеми територіальної організації суспільства та планування територій. Це актуальні напрями сучасної географії, що вже мають певну теоретико-методологічну розробку та практичне застосування. Концепція територіальної організації суспільства, розроблена в останній третині минулого століття, має потужний інтегруючий потенціал і ефективно поєднує географічні дослідження природних та соціально-економічних складових ландшафтної оболонки Землі. Природно-географічні дослідження мають на меті розроблення природних каркасів екологічної безпеки територій у формі екологічних мереж. Зауважимо, що цей європейський підхід Україна імплементувала у свою практику вже у 2000-2004 роках. Суспільно-географічні розробки конструюють каркаси (просторові розподіли) антропогенно-техногенних навантажень на території. Співставний аналіз екологічних мереж і антропогенно-техногенних навантажень представляє зміст ще одного актуального напрямку сучасної географії – планування територій. І цей європейський підхід впроваджений у вітчизняну регіональну політику, починаючи з 1997-2002 років. Склалася дещо парадоксальна ситуація, коли практика управління певною мірою випереджає теоретико-методологічну розробку зазначених напрямів. І проблеми формування екологічних мереж, і планування територій лише беруть початок як навчальні предмети у програмах університетської підготовки географів.

У заключному розділі представлено формування нового напрямку прикладних географічних досліджень – геопланування, яке об'єднує найбільш поширені напрямки планування територій, такі як розроблення генеральних планів міст, проектних схем районних планувань (планіровок), середньо- і крупномасштабних планувань територій. Обговорюються методологічні та методичні засади геопланування. Серед актуальних напрямів планування територій показані особливості планування сільської місцевості та рекреаційних територій.

Цільова настанова даного посібника – показати ландшафтну оболонку Землі і доквілля як фундаментальні категорії сучасної географічної науки, розкрити їх зміст, визначити напрями і

методичні підходи щодо теоретичної та методологічної розробки зазначених понять. Ландшафтна оболонка Землі – об’єкт географії, і ми наголошуємо необхідність її цілісного та інтегрованого вивчення як єдиної соціо-природної геосфери чи геосистеми поряд з поширеними на даний час компонентними і галузевими підходами. Довкілля ми представляємо як об’єкт прикладних конструктивно-географічних досліджень, як розроблення концепції ландшафтної оболонки для запитів практики. Лейтмотивом даного посібника виступає моністичний, цілісний підхід до вивчення ландшафтної оболонки і довкілля, який спирається на компонентно-галузеві дослідження і разом з тим орієнтований на комплексне і цілісне предметне представлення ландшафтної оболонки як геосфери і середовища життєдіяльності людей.